

મારી કેફિયત

વાંચન, લેખન, મનન અને ચિંતન એ કેળવણીના ચાર આધારસ્તંભો છે. પ્રત્યેક સારસ્વત મિત્રો વત્તે-ઓછે અંશે આ આધારસ્તંભોથી શિક્ષણપ્રક્રિયાને આગળ ધપાવી રહ્યા છે. એ લોકો ખુશનસીબ છે કે, જેમને બાળકના ઘડતર કરવાનું કાર્ય પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ સોંપ્યું છે. બાળક કાચો પિંડ છે, તેને યોગ્ય ઘાટ અને ઓપ આપવાનું કાર્ય શિક્ષકોને શિરે છે, તે તેમના માટે આનંદ અને ગૌરવની વાત છે. માતા-પિતા પોતાનાં વહાલસોયાં બાળકોને જ્યારે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી શાળા અને શિક્ષકોને હવાલે કરે છે ત્યારે આ જવાબદારીનું સુપેરે અને નિષ્ઠાપૂર્વક વહન કરવાની નૈતિક જવાબદારી સારસ્વતોની રહે છે. શિક્ષણવિદ ડૉ. અશોક પટેલ નોંધે છે, 'નિષ્ક્રિયતામાંથી નિંદા જન્મે છે અને નિષ્ઠામાંથી નિજાનંદ અવતરે છે. નિષ્ક્રિયતા નિર્જીવ બનાવે છે, તો નિષ્ઠા નિર્માતા બનાવે છે.' અહીં સારસ્વત મિત્રોને નિષ્ક્રિય રહેવું એ કોઈ પણ સંજોગોમાં પાલવે તેવું નથી જ. શિક્ષકોને બાળકોનાં હિતનાં કાર્યો માટે સતત નિષ્ઠાવાન અને પ્રવૃત્તિમય રહેવું તે તેમના માટે સાત્ત્વિક તપ બની રહેતું હોય છે. જે. કૃષ્ણમૂર્તિ પણ નોંધે છે કે 'જે શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં જ્ઞાન અને વહાલથી ભીંજવી ન શકે તેઓએ શિક્ષક ન જ બનવું જોઈએ.' શિક્ષકનો વ્યવસાય થોડો 'Pay and Teach' પૂરતો જ છે? જેમને બાળકોના સર્વાંગીણ વિકાસ સાથે નિસબત છે અને જેમને કેળવણી સાથે નાભિ-નાળનો સંબંધ હોય તેઓએ જ કેળવણીનો કર્તવ્યપથ સ્વીકારી પોતાનાં વહાલુડાં બાળકોને યોગ્ય મંજિલ સુધી પહોંચાડવા સહાયભૂત થવું જોઈએ. 'બાળ દેવો ભવ' જેવા નાનકડા પણ શક્તિશાળી સૂત્રને ખરા અર્થમાં સાર્થક કરી શકનાર સારસ્વત મિત્રોને વંદન.

વર્ષો પહેલાં 'યોજના', 'અર્થસંકલન', 'અભિદષ્ટિ' અને 'Think Different' જેવાં સામયિકોમાં લખાતું હતું, પણ થોડો

સમય વચ્ચે લેખનની જગ્યાએ વાંચનબળ વધ્યું અને ફરી પાછું મારામાં ઢબુરાયેલ લેખનબળ આળસ મરડીને બેઠું થયું! અને તેની ફલશ્રુતિરૂપે આ પુસ્તક નિર્માણ પામ્યું. શાળાકક્ષાએ અને શિક્ષણ વ્યવસાયમાં રોજબરોજ ઘટતી અને અનુભવાતી બિનાઓને આ પુસ્તકમાં તાદૃશ્ય કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં કશુંય ઊપજાવી કાઢેલું નથી, પરંતુ મને અને સારસ્વત મિત્રોને દરરોજ જે અનુભવવા મળતું હોય છે તેમ જ જે શિક્ષક મિત્રો ખરા દિલથી કેળવણીના કર્તવ્યપથ પર નિરંતર ખુમારી અને ખુદારીથી ચાલે છે, તેને અનાવૃત કરવાનું કાર્ય માત્ર મેં પુસ્તકના માધ્યમથી કર્યું છે. નખશિખ શિક્ષક તુષાર વ્યાસનો ‘સત્ય સમીપે’નો પ્રયોગ આપણને અંદરથી હલબલાવી નાખે છે, તો પ્રવીણ ખાયર દ્વારા શાળા કક્ષાએ રજૂ થયેલ અને પ્રદેશ કક્ષા સુધી પસંદગી પામેલ ‘નાનાં કાર્યો દ્વારા સારાં કાર્યો’ના ઇનોવેશને પણ હજારો શાળાઓ, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા પૂરી પાડી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક નિર્માણના આધારસ્તંભસમા તુષારભાઈ વ્યાસના પ્રેરક માર્ગદર્શન, હૂંફ અને મૈત્રીભાવથી જ આ પુસ્તક તૈયાર થઈ શક્યું છે. સમયાંતરે સમાન કર્મ અને સમાન ધર્મથી જોડાયેલા હોવાથી રૂબરૂ મળવાનું કે ટેલિફોનિક વાતચીત થતી રહે છે. તેમની સાથે વાતચીત કર્યા પછી શરીરમાં એક નવીન ઊર્જાનો સંચાર થતો મેં અનુભવ્યો છે. તેમના શિક્ષણ સાથેના સાત્ત્વિક તપને કારણે તેમના વિચારતરંગો મને અને તેમના સંપર્કમાં રહેલા સૌ કોઈને સકારાત્મક ઊર્જાથી ભરી દઈ આંદોલિત કરે છે. પાંચ-છ મહિના પહેલાં તેમની સાથે થયેલી વાતચીતમાં તેમણે પ્રેમ, હૂંફ અને આદરપૂર્વક આગ્રહ કર્યો, ‘તમે લખો’, ‘તમારામાં ઘણું પડ્યું છે.’, ‘તમે સારું લખી શકો છો.’ આ પ્રેરણાવાક્યોએ મને ઢંબેળ્યો અને પછી નિરંતર લેખનયજ્ઞ આરંભાયો. આ લેખનયજ્ઞમાં સૌપ્રથમ સમિધ આપનારા તુષારભાઈને કોટિ કોટિ વંદન.

મારા લેખનકાર્યમાં મારા પરિવારનાં મને ખૂબ હૂંફ, સહકાર અને પ્રેમ મળ્યાં છે. વાંચન અને લેખનકાર્યને પરિણામે ઘણી વખત

તેમને પૂરતો સમય જાળવી શકાતો નથી, પરંતુ તેની ક્યારેય મીઠી કે કડવી રાવ કરી નથી. આનંદની વાત એ છે કે, મારા દરેક શૈક્ષણિક લેખ મારી દીકરી હેત્વી, સહધર્મચારિણી લક્ષ્મી અને બહેન વૈશાલીએ નિરાંતે વાંચીને જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં સુધારો પણ સૂચવ્યો છે. પુત્ર શ્રેયાંશને આ તકે યાદ કરું છું. પરિવારના હેતુ વગર આ પુસ્તક નિર્માણ શક્ય ન બનત એ પેટછૂટી વાત છે. પૂજ્ય દાદાશ્રી, પિતાશ્રી અને માતૃશ્રી નિરક્ષર છે, પણ તેમના મૂક આશીર્વાદ સદાય મારી સાથે છે, એટલે જ હું લખી, વાંચી અને હરીફરી શકું છું. તેમનાં ચરણોમાં કોટિ કોટિ વંદન!

એમ. પી. શાહ આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજ - સુરેન્દ્રનગરના ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક અને મિત્રવર્ય ડૉ. કાંતિ બથવાર અને શ્રી પો. મૂ. સર્વોદય વિદ્યાલય - ઉમરાળાના ગુજરાતી વિષયના મિત્ર એવા પ્રવીણ કુકડિયા બન્ને મિત્રોએ મિત્રભાવથી ખૂબ જ ચીવટથી અને ઝડપથી આ પુસ્તકનું પ્રૂફ જોઈ આપ્યું છે, તેનો રાજીવો અનુભવું છું. મોડલ સ્કૂલ - ભોજવાના આચાર્ય હરેશ રાઠોડ અને મિત્ર જયંત ડાંગોદરા વગેરે શિક્ષણને સમર્પિત મિત્રોનું મીઠું સ્મરણ કરું છું. મારી શાળાના તમામ સારસ્વત મિત્રોએ પણ મને પ્રેરણા આપી છે, મારા લેખ વાંચી મને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે, આ તકે મોડલ સ્કૂલ રાણપુરના કાર્યકારી આચાર્ય કે. એન. રાઠોડ, ડી. એસ. પરમાર, જી. જી. પરમાર, એન. બી. મારવાડી, એ. એલ. બારૈયા, એમ. જી. સંઘરિયાત અને કે. એ. રાઠોડનો આભારી છું. જેના માટે આ પુસ્તક લખાયું છે, જે પુસ્તક લખવાના નિમિત્ત બન્યા છે તેવા મારા વહાલુડા વિદ્યાર્થીઓને શી રીતે વીસરી શકું? દરેક વિદ્યાર્થીઓ મારા માટે આરાધ્યદેવ સમાન છે. દરેકને શત શત નમન!

શ્રી એસ. જે. ડુમરાળિયા, સચિવ, જીસીઈઆરટી-ગાંધીનગરનું નામ દરેક શિક્ષકમિત્રોથી અજાણ્યું નથી. 'બાળ દેવો ભવ'ના સૂત્રને દરેક શાળામાં અને હૃદયમાં સ્થાપિત કરીને આત્મસાત્ કરનારા ડુમરાળિયાસાહેબ ખરેખર મૂઠી ઊંચેરા મનેખ છે. સતત બાળકોનું

હિત તેમનાં ઉરે અને હોઠે રમતું હોય છે. આવા અધિકારી આપણને મળ્યા છે, તે આપણું બધાનું અહોભાગ્ય છે. તેમની સાથે કોઈ શિક્ષક ગમે ત્યારે ટેલિફોનિક વાત કરી શકે, રૂબરૂ તેમની ઓફિસે જઈ શકે. દરેકને નિરાંતે સાંભળી અને બાળકો માટે કાર્ય કરવાની રૂડી અને ઉમદા સલાહ આપી બાળકોની નિર્દોષ દુઆ લેવાનું તેઓ અચૂક કહે. શાળાનાં બાળકોને જોઈને તેમને ગદ્ગદિત થતા અમે અનેક વાર જોયા છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપવા બદલ ડુમરાળિયાસાહેબનો ખૂબખૂબ આભાર. પુસ્તકનું ઝડપી અને ક્ષતિરહિત પ્રકાશન કરી આપવા બદલ જેન ઓપસનો પણ આ તકે હૃદયપૂર્વક આભાર વ્યક્ત કરું છું. આ પુસ્તકના નિર્માણમાં મને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયભૂત થનારા દરેક વ્યક્તિઓને આભાર માનું છું.

– ડૉ. દિનેશ પરમાર

કેળવણીની અનોખી રીત : સ્વવર્તન

જગતનો દરેક જીવ ઘણું ખરું જોઈને શીખે છે. માનવસહિત પશુઓ પણ જોઈને શીખતાં જોવા મળે છે. બિલાડી-ઉંદર, કૂતરાં-બિલાડાં, સાપ-નોળિયો, વન્ય પ્રાણીઓ-પાલતુ પ્રાણીઓ વગેરેનું વર્તન પણ આપોઆપ સ્વયંભૂ હોતું નથી. આ બધા જીવો જન્મથી પોતાની જન્મજાત ઈન્દ્રિયો દ્વારા જગતનો પરિચય મેળવે છે અને પછી તેને અનુરૂપ વર્તે છે અને જો તેમ કરવામાં ન આવે તો તેના જીવ સામે જોખમ ઊભું થાય છે. આજે આપણે શિક્ષણને કેન્દ્રબિંદુ પર રાખીને શિક્ષણ સાથે અનુબંધિત વ્યક્તિઓના સ્વવર્તન વિશે વાત કરવી છે. સ્વવર્તનની શિક્ષણ, શાળા, વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, સમાજ વગેરે પર કેવી છાપ પડે તે તપાસવું છે.

માનવજીવનમાં કેળવણીનું અદકેરું સ્થાન છે તે બાબત નિઃશંકપણે ખરી છે અને સર્વવિદિત છે. કેળવણીથી જ માનવ અન્ય જીવો કરતાં જુદો છે. કુદરતે માનવને જ કેળવણી આપવાનું અને પામવાનું સૌભાગ્ય આપ્યું છે, તે બાબત પણ ખરી હકીકત છે. કેળવણી એટલે માત્ર પાઠ્યપુસ્તક કે વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવું એટલો જ અર્થ અભિપ્રેત નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક જ્ઞાન, સંયમ અને વિવેક હોવાં એ અર્થ પણ એટલો જ અભિપ્રેત છે. આજે ઘરમાં, શાળામાં અને સમાજમાં ધીમેધીમે વિદ્યાર્થીઓ પર કડક નિયંત્રણ લાદવાનું અનુચિત લેખાઈ રહ્યું છે, જે બાબત ઘણા ખરા અંશે સાચી પણ છે, પરંતુ બાળકને જે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે, તેનો તે સદુપયોગ કરી પોતાની જાત અને સમાજને ઉપયોગી થાય છે કે કેમ? કે પછી પોતાને મળેલ સ્વતંત્રતાને સ્વચ્છંદતામાં પરિવર્તિત કરી પોતાને અને સમાજને હાનિ પહોંચાડે છે? તે જાણવું પણ એટલું જ જરૂરી છે. આવા સમયે ખરી કેળવણી દ્વારા

બાળકોમાં સદ્ગુણોની ખિલવાણી થાય તેવા પ્રકારના સ્વવર્તનની તાતી જરૂરિયાત છે.

સ્વવર્તન એટલે પોતાની જાતે પોતાના સ્વ કે આત્માનો અવાજ સાંભળીને વર્તન-વ્યવહાર કરવાં એવો સામાન્ય અર્થ તારવી શકાય. સ્વવર્તન એ આત્મનિરીક્ષણ, આત્મનિયંત્રણ અને આત્મખોજની પ્રક્રિયા છે, જે જવાબદાર અને રૂઆબદાર જીવન જીવવા માટે એક મજબૂત આધારસ્તંભ બની રહે છે. સ્વવર્તનમાં વ્યક્તિએ જાતે યોગ્ય વર્તન કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ બનવાનું છે, બાહ્ય નિયંત્રણ કે બાહ્ય પ્રલોભનોથી અલિપ્ત રહીને પોતાના આત્માના અવાજને સાંભળીને તેને અનુસરવાનું છે. આધુનિક સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તક સહિત જીવનના બાહ્ય અનુભવો પૂરા પાડવા જોઈએ તેવું સર્વ શિક્ષણવિદો સ્વીકારી રહ્યા છે, તદ્દુપરાંત વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જાતને સમય આપે, પોતાની જાતને ઓળખે અને પોતાની શક્તિઓને યોગ્ય ઓપ આપે તો વિદ્યાર્થીનું જીવન સુગંધમય બની રહેતું હોય છે. બાળકની દરેક ગતિવિધિ પર માતા-પિતા કે શિક્ષકો હરહંમેશ નજર રાખી શકે તેવું શક્ય પણ નથી અને યોગ્ય પણ નથી. ઘણું ખરું બાળક માતા-પિતા, મિત્રો કે શિક્ષકોનાં વર્તન-વ્યવહારથી શીખતું હોય ત્યારે તેને યોગ્ય અનુભવો પૂરા પાડવા જરૂરી થઈ પડે છે. માત્ર ઠાલી અને ખાલી વાતોનાં વડાં કરવાથી તે શક્ય બનશે નહીં તે પણ એટલું જ સાચું છે.

પ્રાચીન ગુરુકુળ પરંપરામાં પણ શિષ્ય ખરી કેળવણી મેળવે તે પ્રકારની શિક્ષણપ્રણાલી હતી. સમય અને વિષયવસ્તુનાં નિર્ધારિત કૂંડાળામાંથી બહાર નીકળીને જીવનોપયોગી શિક્ષણ પ્રદાન કરવામાં આવતું હતું. જ્યાં સુધી શિષ્યના મુખારવિંદ પર ખરા જ્ઞાનનું તેજ ન પથરાય ત્યાં સુધી ગુરુ અને શિષ્ય દ્વારા ધીરજ અને સંયમપૂર્વક કેળવણીની પ્રક્રિયા શરૂ રખાતી હતી. આત્મનિયંત્રણ, આત્મપ્રેરણા અને સ્વયંશિસ્તના માધ્યમથી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા હતી. આજના સમયમાં બાળકને માહિતીથી ભરપૂર લદાયેલી સ્થિતિમાં મૂકી આપવામાં આવે છે, જેના બદલે તેનામાં

આત્મવિશ્વાસ, આત્મપ્રેરણા, અને જવાબદારીનો ભાવ જન્મે અને વિકસે તે પ્રકારનું વાતાવરણ જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીઓ અને સમાજ માટે કડક નિયમો બનાવવા પડે તે બીમાર સમાજનું અને બીમાર શિક્ષણપ્રણાલીનું પ્રમુખ લક્ષણ ગણાવી શકાય. અહીં એક બાબત ખાસ નોંધવી જરૂરી છે કે કોઈ પણ સંસ્થા કે વ્યવસ્થાને ચલાવવા માટે નિયમો, બંધારણ કે માળખું હોવું જરૂરી છે પણ તે લવચીક હોવું પણ ઘટે.

બાળકમાં સ્વવર્તનના અંતઃસ્ફુરણ માટે શાળા કક્ષાએ આ પ્રમાણેના ઉપાયો હાથ ધરી શકાય.

૧. આત્મમૂલ્યાંકન : વિદ્યાર્થીઓએ દરરોજ સમગ્ર દિવસ દરમિયાન કરેલ વર્તનનું સ્વયં આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું છે, જરૂર પડે તો તે ડાયરી પણ લખી શકે છે, પોતાનાં શિક્ષક, સહાધ્યાયી કે માતા-પિતા સાથે ચર્ચાવિચારણા કરી શકે છે, જેનાથી તેનામાં અનુશાસનનો ગુણ વિકસે છે, વિદ્યાર્થીજીવનના અમૂલ્ય પાઠો તે શીખી શકે છે.
૨. પ્રેરણાત્મક દષ્ટાંતો : આ જગતમાં જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, તેમનાં જીવન-કવનથી બાળકોને પરિચિત કરાવવામાં આવે તો તેનો ઘણો લાભ તેમને મળે છે. દરેક મહાપુરુષો પાછળ પુસ્તકો અને વિચારકોનો પ્રભાવ રહ્યો છે. મહાપુરુષોના જીવનના દષ્ટાંતોથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા મળી રહે છે, તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને તે પ્રકારના જીવન જીવવા માટે શક્ય પ્રયાસ પણ કરે છે.
૩. ચિંતનશીલ પ્રવૃત્તિઓ : વિદ્યાર્થીઓને જેઓ સમાજ અને દેશ માટે આદર્શ જીવન જીવી ગયા છે તેવા પ્રેરણાપુરુષોના જીવન વિશે, તેમની જન્મજયંતી નિમિત્તે નિબંધ સ્પર્ધા, વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, ક્વિઝ, ચિત્ર સ્પર્ધા, યોગ સ્પર્ધા વગેરે જેવી સ્પર્ધાઓ યોજી શકાય, જેથી કરીને બાળક તે મહાપુરુષો વિશે જાણે, સમજે અને તેમના વિચારોને પોતાના જીવનમાં આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયાસ કરી શકે.

૪. બાળકને નેતૃત્વ કરવાની તક આપવી : જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થીની શક્તિ પિછાણીને તેના પર વિશ્વાસ મૂકીને તેને નેતૃત્વ કરવાની તક આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને જવાબદારી અને પોતાના વર્તનને નિયંત્રિત કરવામાં સહાયતા મળે છે.
૫. વિચારવિમર્શ અને જૂથચર્ચા : 'તુંડે તુંડે મતિર્મિના'. દરેક વ્યક્તિના વિચારો અને દષ્ટિકોણ જુદાજુદા હોઈ શકે છે. દરેક વિષય પર વિદ્યાર્થીઓ તંદુરસ્ત વિચારવિમર્શ કરી શકે અને જૂથચર્ચા કરી શકે તેવા પ્રકારનું વાતાવરણ પૂરું પાડવું જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓના વિચારક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરી શકાય.
૬. આદર અને સમજદારીનું ભાવાવરણ નિર્મિત કરવું : શિક્ષકો અને માતા-પિતા દ્વારા આદર અને સમજદારીપૂર્વકનું વર્તન કરવામાં આવે તો ચોક્કસથી બાળક તેમાંથી પ્રેરણા મેળવશે તે સત્ય હકીકત છે. બાળકને સમાજમાં ન્યાયસંગત વર્તન કરવાની પણ પ્રેરણા મળે છે, સાથોસાથ વ્યવસાય કે કાર્યસ્થળે પણ નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરવાની પ્રેરણા મળી રહે છે.

ઉપયુક્ત જુદાજુદા પ્રકારના વર્તનના અનુભવો પૂરા પાડીને બાળકને આદર્શ જીવનની ઝાંખી કરાવી શકાય છે અને તેના જીવનને યોગ્ય ઘાટ આપી શકાય છે.

આજનો વિદ્યાર્થી અને યુવા વર્ગ ઘણી બધી માનસિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિટંબણાઓ વચ્ચે શ્વસી રહ્યો છે. સોશિયલ મીડિયાનું અતિક્રમણ, ગળાકાપ હરીફાઈનું વાતાવરણ અને ટેકનોલોજીનો પ્રભાવ તેના પર હાવી થયેલો દેખાય છે, આવા સંજોગોમાં જ્યારે તેના પર બાહ્ય નિયંત્રણ રાખવું મુશ્કેલ બન્યું છે ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતે જાગ્રત બનીને યોગ્ય-અયોગ્યની ભેદરેખાને પારખી શકે, નિર્મળ ચિંતન અને શુદ્ધ વર્તનનો આગ્રહી બને તે માટે આપણા બધાનું વર્તન તેના માટે દીવાદાંડીરૂપ બની રહે

છે. વર્તન એ કોઈ અલગ વિષય નથી, પરંતુ આપણા નિયત અભ્યાસક્રમમાં જરૂર પડે ત્યાં તેને સુગ્રથિત કરવામાં આવે તો તેનાં ઉત્તમ પરિણામો શાળા અને સમાજને મળી રહે છે. બાળકોને ઉપદેશ કે આદેશ આપવાને બદલે આપણા વર્તનથી પ્રેરિત કરીએ તો તે પ્રયત્નોનું મીઠું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. આથી શિક્ષકો અને માતા-પિતાએ બાળકોમાં નૈતિક મૂલ્યોનું સ્થાપન થાય તે દિશામાં નક્કર કાર્ય કરવું જરૂરી બન્યું છે. અંતે, સ્વવર્તન એ આપણા વ્યક્તિત્વનો આયનો છે, આપણા સમગ્ર જીવનને ઘાટ આપનારું તત્ત્વ છે. જો આપણું દરેક પગલું સ્વવર્તનને કેન્દ્રમાં રાખીને ભરવામા આવશે તો ચોક્કસ આવતી કાલે શિસ્તબદ્ધ, જવાબદાર અને નૈતિક મૂલ્યો સભર એક આદર્શ પેઢી તૈયાર કરવાની મંજિલ પાર કરી શકીશું તેવી પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

સાત્ત્વિક તપ

મહર્ષિ અરવિંદે કહ્યું હતું : “The purity of one man save the whole world.” એક વ્યક્તિની પવિત્રતા આખા વિશ્વને બચાવી શકે, પણ આ એક વ્યક્તિની આગળ ‘પવિત્ર’ વિશેષણ અનિવાર્ય છે. ‘પવિત્ર’ શબ્દનો અર્થ ‘નીતિપૂર્વક કર્મને કરનાર’ એમ કરવો. નવા વર્ષે મારે તમને એક નહીં, કિન્તુ ચાર-ચાર પવિત્ર વ્યક્તિઓની વાત કરવી છે.

‘સરકારી’ વિશેષણથી શોભતા કોઈ પણ તંત્રને આપણે ખાડે ગયેલું જ માનીએ છીએ. જોકે એ સાવ ખોટું પણ નથી. આ લખનારના પણ જાતઅનુભવો ઘણા છે, પણ આ વાતનું સાધારીકરણ ન કરી શકાય. કેટલાક ઘરદીવડાઓ છે, જે પોતાના થોડા પ્રકાશથી પણ સમાજમાં ઉજાસ પાથરવાનું કાર્ય કરે છે.

મારે તમને જે ઘરદીવડાઓની વાત કરવી છે, તે મોરબી જિલ્લાના હળવદ તાલુકાથી સત્તરેક કિ.મી. દૂર આવેલા અંતરિયાળ એવા રણમલપુર ગામની સરકારી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં કાર્ય કરતા, કાર્યકારી આચાર્ય સહિતની ચાર વ્યક્તિ વિશેષની, તેમની કાર્યરીતિ, નિષ્ઠા અને ગ્રામ્યવ્યવહારની વાત કરવી છે. ‘સરકારી’ સંજ્ઞા સાથે જોડાયેલી આપણી વૈચારિકતાને આ લોકોએ બદલવાનું કાર્ય કર્યું છે, કરે છે.

થોડા દિવસો પૂર્વે રણમલપુરની આ શાળામાં વાલીગોષ્ઠિનું આયોજન કરેલું. મને તેમણે અતિથિવિશેષ તરીકે આમંત્રણ પાઠવેલું. મારે પોણો કલાક વિદ્યાર્થીઓ-વાલીશ્રીઓને સંબોધવાના હતા. ત્યાં જઈ મેં જે જોયું, તેનાથી મારી શિક્ષણ પરની શ્રદ્ધા દઢ બની. શાળાના આચાર્ય ડૉ. દિનેશ પરમાર તથા શિક્ષક ભાઈ-બહેનોમાં કૌશિક ચૌધરી, ભાવનાબહેન વ્યાસ અને જાદવ ધારાબહેન એમ ચાર વ્યક્તિઓ છે. ગુમાસ્તા, નાયક જેવી

વિશેષ સુવિધા ત્યાં હજુ ઉપલબ્ધ નથી. શાળા ભાડાના મકાન પર નિર્ભર છે (જોકે આલીશાન પરિસરવાળી શાળાનું અદ્ભુત બિલ્ડિંગ તૈયાર થઈ રહ્યું છે તે આનંદની વાત છે). પણ આ ચારે શિક્ષકો મળીને તંત્રને સરસ રીતે ચલાવે છે. મારા થોડા કલાકોના અનુભવ પરથી હું નથી કહેતો, મારી આ વાતની શાખ સરપંચ સહિત સમગ્ર ગામ પૂરશે.

મેં જોયું કે વાલીગોઠડીના આ અનૌપચારિક કાર્યક્રમમાં સહુ સહભાગી હતા. વિદ્યાર્થીઓ બધું જાતે ગોઠવતા હતા. કાર્ય કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ સ્વયંભૂ હતો, લાદેલો ન હતો. પછીથી મને જાણવા મળ્યું કે કાર્યક્રમમાં ગોઠવાયેલી ખુરશીઓથી માંડીને નાસ્તા માટેની ચમચી સુધીની વ્યવસ્થા પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને વાલી તરફથી કરાઈ હતી. અલગ-અલગ સ્પર્ધામાં તથા અભ્યાસમાં સારો દેખાવ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને સરપંચશ્રી દલસુખભાઈ વરમોરા તરફથી ઈનામોની જાહેરાત કરાઈ હતી (તેઓ આ પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય ત્રણ-ચાર વર્ષથી કરે છે. કોઈ સરપંચ આમાંથી પ્રેરણા લઈ શકે). બધા વાલી તથા બાળકો માટે આજના આ કાર્યક્રમમાં નાસ્તો વાલીશ્રી વિનુભાઈ રાઠોડ તરફથી હતો. અઠવાડિયા પછી જે પ્રવાસ જવાનો હતો તેમાં પણ વિનુભાઈ બાળકોની વહારે આવવાના હતા. પ્રવાસમાં તમામ પ્રકારની દવા ગામના ડોક્ટર સંદીપસાહેબ આપવાના હતા. કાર્યક્રમની બેઠકવ્યવસ્થાથી માંડીને માઈક સુધીની બધી કામગીરી વિદ્યાર્થીઓએ જાતે સંભાળી હતી. રણમલપુર ગામ અને શાળા રૂપકાત્મક જોડાયેલા હોય તેવું લાગ્યું. સરકારી શાળાને ગ્રામજનોએ ભેગા મળી તાળાબંધી કરી હોય તેવા ઘણા દાખલાઓ છે. શિક્ષકોની સરપંચે ફરિયાદ કરી હોય તેવી વાતનો પણ તૂટો નથી, પણ અહીં ગામ આખું શિક્ષકોની વહારે છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ લોકોને શિક્ષણ સાથેની નિસબત છે.

શાળાના શિક્ષકોમાં પારિવારિક ભાવના છે. કર્મના એક તંતુથી સૌ બંધાયેલા છે. બધાં નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરે છે. માત્ર કાર્યકારી

આચાર્ય હોવા છતાં પણ શ્રી દિનેશભાઈની મહેનત ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે. ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’માં નારાયણ દેસાઈએ ગાંધીજી વિશે લખેલું છે : “સાથીઓ મેળવવા બાબત ગાંધીજી કદાચ તેમના સર્વ સમકાલીનોમાં સૌથી વધુ ભાગ્યશાળી હતા.” દિનેશભાઈની લોકપ્રિયતાની જવનિકા પાછળ પણ ત્રણ સહાયકો છે.

મને વિદ્યાર્થીઓની નિસબત પણ ખૂબ અનુભવાઈ. થોડા કલાકોમાં પણ જેમના નામ કંઠસ્થ થયાં તેમનું સ્મરણ કરવું મને ગમશે, જેમાં વિજય, મેહુલ, વિક્રમ, કિશન, શ્વેતા, શ્રદ્ધા, ઉર્મિલા, નયના, રાધિકા, મનીષા...

હમણાં શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા ‘વિદ્યાર્થી પહેલી યોજના’ અંતર્ગત શાળાને એક લાખની ગ્રાન્ટ મળી. આચાર્ય અને શિક્ષકો સાથે મળી વિચારવિમર્શ કરી વિદ્યાર્થી ઉપયોગી વસ્તુઓ તરત લઈ આવ્યા. પારદર્શક રીતે બધાં જ નાણાં વપરાયાં. ગ્રામજનોને પણ ખબર, કેટલી ગ્રાન્ટ આવી અને ક્યાં વપરાઈ. ‘ઇશ્વાસ્ય ઉપનિષદ’માં લખાયું છે : ‘હિરણ્યમયેનપાત્રેણ’ ‘સત્યનું મોં સુવર્ણ (લાલચ)થી ઢંકાઈ જાય છે.’ પરંતુ અહીં નીતિના બળ સામે લાલચ પરાજિત થઈને ઘૂંટણિયાભેર પડેલી જોઈ શકાય છે. આ લોકો ‘સત્યાન્નપ્રમાદિતદિવ્યમ્’ સૂત્રને અનુસર્યા છે. આ પ્રકારની ઘટનાઓના અર્થમાં જ વિનોબાજીએ નોંધ્યું હશે : “આચાર્ય પદ નથી, પાત્રતા છે.” પદ પર બેસનારની પ્રામાણિકતા એ કોઈ પણ ક્ષેત્રના વિકાસની પૂર્વશરત હોય છે.

રણમલપુર શાળાના આચાર્ય પરિપત્રોના સાત કોઠા ભેદીને પોતાના ભાગે આવતું અધ્યાપનકાર્ય પણ અચૂક કરાવે છે. (વહીવટી કામ બહુ હોય છે તેવા બહાના નીચે તાસ ન લે તો ન ચાલે? ધણીનું ધણી કોણ હોય?) વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિગત બોલાવી તેમની ઉત્તરવહીઓ ચકાસે છે અને યોગ્ય સૂચનો પણ કરે છે. અરે! તમને વાંચીને આનંદ એ વાતનો આવશે કે અહીં ઝીરો તાસનું પણ આયોજન થાય છે. સ્વેચ્છાએ ડોં, આચાર્યશ્રીના હુકમથી

નહીં. શિક્ષકો અનુકૂળતા પ્રમાણે ઝીરો તાસ લે છે. બિનઅનુદાનિત શાળાઓમાં ઝીરો તાસ લેવાય, ગોઠવાય તે જાણ્યું છે, પણ સરકારી શાળામાં અને એ પણ સ્વેચ્છાએ... ક્યા બાત હૈ!

આ શિક્ષકોની કામગીરી વિશે સરપંચશ્રી દલસુખભાઈના શબ્દો નોંધું : “આચાર્ય પરમારસાહેબ અને આ ત્રણમાંથી કોઈની બદલી થઈ તો અમારા ગામમાં શિક્ષણનો ધબડકો થઈ જશે. આ બધાં સારું કામ કરે છે. આજ સુધી શાળામાં કોઈ મોડું આવ્યું નથી. ભાવનાબહેન તો ધાંગધ્રાથી આવે છે, છતાં શાળામાં મોડાં પડ્યાં નથી.” હવે એક અદના વાલીશ્રીનો અભિપ્રાય પણ સરવા કાને સાંભળો : “મને વધારે તો કાંઈ કે’તા નો આવડે આ સાઈબોની ઝેમ, પણ આ હંધાય માસ્તર, પરમારસા’બ કામ બવ હારું કરે સે હોં નતર સરકારી નિહાળ્યુંમાં હું-હું થાતું હોય ઈની મારા ઝેવા ગામડિયાનેય ખબર સે. આ પરમારસા’બે છોકરાવની તમાકુની લત પણ મેલાઈ દીધી સે. ભણતરેય બવ હારું સે ને ગણતરેય હારું સે. બસ, આટલું જ કેવા ઊભો થ્યો’તો.”

ફરજિયાત કરતાં ફરજ સમજીને કર્મને સેવનારા આ લોકો ખરા અર્થમાં શિક્ષકો છે. ગીતાજીમાં લખ્યું છે :

શ્રદ્ધાયા પરયા તપ્તં તપસ્તતિત્રવિધં નરૈઃ ।
અફલાકાંડી ક્ષમિયુક્તેઃ સાત્ત્વિક પરિચક્ષતે ॥

અર્થાત્ : ફળની ઈચ્છા વિનાના સાવધાન મનુષ્યોએ ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી આચરેલાં શારીરિક, વાચિક, માનસિક તપને ‘સાત્ત્વિક તપ’ કહે છે.

આવું સાત્ત્વિક તપ ખૂણેખાંચરે કોઈક-કોઈક કરે છે, તેમને વંદન. આમનું જોઈને કોઈને પાશોરામાં પહેલી પૂણી મૂકવી હોય તો હજુ મોડું નથી થયું.

-‘વિદ્યાયન’ લેખક : તુષાર વ્યાસ, પૃષ્ઠ ૬૫થી ૬૮.
‘પ્રગતિશીલ શિક્ષણ’ સામયિકમાં ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાંથી સાભાર.